

УДК: 005.5:677

А.Ж. Абдуллоев

*БухДУ, “Иқтисодиёт” кафедраси мудири,
профессор, и.ф.ф.д. (PhD)*

АГРОКЛАСТЕР ФАОЛИЯТИНИ БОШҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация: Мақолада агрокластерлар фаолиятини бошқариш самарадорлигини баҳолашнинг илмий-услубий асослари таҳлил қилиниб, уни такомиллаштиришга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган

Калит сўзлар: кластер, агрокластер, бошқарув, кластерли бошқарув, рақобатбардошлик, глобал рақобатбардошлик, ихтисослашув, интеграция, озиқ-овқат хавфсизлиги, қишлоқ хўжалиги

Кириш

Ҳар бир соҳада бўлган сингари аграр соҳада ҳам хўжалик юритиш фаолияти самарадорлиги кўрсаткичларини мунтазам баҳолаб бориш талаб этилади. Бунда хўжалик юритиш фаолиятини бошқариш жараёнида қабул қилинаётган қарорларнинг қанчалик тўғри ва аниқ мақсадга йўналтирилганлиги билан биргаликда, мавжуд муаммоларни ҳам аниқлашга эришилади. Иқтисодий адабиётда хўжалик юритиш фаолияти самарадорлиги бошқарув қарорларининг қанчалик тўғри қабул қилинганлиги билан ўзаро боғлиқ жараён эканлиги ҳақида турли илмий қарашлар шаклланган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси.

Агрокластерлар фаолиятини ташкил этиш ва уни бошқаришга оид илмий-назарий қарашларнинг ривожланиш босқичлари, агрокластерлар бошқарувида инновацион лойиҳалардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва унга таъсир этувчи омиллар, агрокластер бошқарувининг услубий асосларини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари узоқ хорижлик Р. Клаудио, Р.Г. Купер, М. Делгадо, Д. Долореукс, И. Лаур, Г. Линден каби иқтисодчи олимларнинг илмий тадқиқотларида ўз аксини топади.

Тадқиқот усуллари.

Тадқиқот жараёнида гуруҳлаш, тизимли ёндашув, назарий ва амалий ўрганиш, индукция ва дедукция, қиёсий таҳлил усуллари қўлланилган

Таҳлил ва натижалар

Бошқарув самарадорлигини баҳолашга қаратилган аксарият илмий тадқиқотларда корхона ва ташкилотлар иқтисодий фаолияти натижалари билан баҳоланган. Жумладан, А. Земцов бошқарув самарадорлигини баҳолашда статистик усуллардан фойдаланиб, уни аниқлашда харажатларнинг ўзини-ўзи қоплаши учун талаб этиладиган давр билан рентабеллик даражаси ўртасидаги боғлиқликни исботлашга ҳаракат қилган.¹ Олим ўз тадқиқотларида иқтисодиётнинг турли тармоқлари, жумладан аграр соҳада амалга оширилаётган инвестицион лойиҳалар фаолияти самарадорлигини баҳолашга устуворлик қаратилади. Қишлоқ хўжалигида ташкил этилаётган агрокластерлар ҳам инвестицион лойиҳа сифатида баҳоланади. Умумий ҳолда, олим томонидан таклиф этилаётган баҳолаш услубиётида соф дисконтланган даромад қиймати орқали бошқарув самарадорлигини баҳолашга ҳаракат қилинган. Таклиф этилган баҳолаш услубиётида бошқарув қарорларини

¹ А.В.Земцов. Оценка эффективности инвестиционного проекта / А.В.Земцов // Банковское кредитование. – 2008. – № 6. – С. 84-98.

қабул қилишдаги рисклилиқ ва ноаниқлилиқ даражасининг инобатга олинмаганлиги унинг камчилиги сифатида намоён бўлади.

В.В. Моисеев эса агрокластерларбошқарув самарадорлигини баҳолашда уни ривожланиш салоҳиятини ўзида акс эттирувчи қуйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланган:

- маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш суръати;
- асосий ишлаб чиқариш воситаларининг модернизацияланиш коэффициенти;
- соф фойда ҳажми;
- агрокластернинг ишчи кучи салоҳияти ва меҳнат ресурслари билан таъминланганлик даражаси;
- ўрганилаётган агрокластернинг рентабеллик даражаси.¹

Юқоридаги бошқарув самарадорлигини баҳолаш бўйича келтириб ўтилган услубий ёндашув агрокластер ташкил этилгандан кейинги даврдаги маҳсулот ишлаб чиқариш, хўжалиқ фаолияти юритишнинг молиявий кўрсаткичларидаги ўзгаришлар орқали изоҳланганлигини кўришимиз мумкин. Агрокластер фаолияти қишлоқ хўжалигини ривожланиши билан боғлиқ бўлган ҳудуднинг экологик ва ижтимоий ҳолатининг хўжалиқ фаолияти юритишга бўлган таъсири инобатга олинмаганлиги ушбу ёндашувнинг комплекслиги жиҳатидан аҳамиятини бироз пасайтиради.

В.Ю. Чернышев фикрича, “хўжалиқ юритувчи субъектлар бошқаруви самарадорлигини комплекс баҳолашда қабул қилинган қарорлар натижаларига эътиборни қаратиш зарур. Бошқарув самарадорлигини баҳолаш борасидаги ёндашувнинг тўғри танланиши мавжуд муаммоларни ўз вақтида аниқлаш орқали уларни зудлик билан бартараф этиш имконини беради”². Иқтисодий адабиётда агрокластерлар бошқаруви самарадорлигини баҳолашдаги аксарият ёндашувлар тадқиқот объектидан келиб чиққан ҳолда шакллантирилганлиги таклиф этилган ёндашувлар тўлиқ бошқарув самарадорлини баҳолаш имконини бермаганлигига сабаб бўлади.

1-расм. Инвестицион лойиҳа сифатида агрокластер бошқаруви самарадорлигини тавсифловчи омиллар³

¹ В.В.Моисеев. Оценка инвестиционных процессов в отраслях АПК[Электронный ресурс] / В. В. Моисеев, А.В.Моисеев, М.А.Осмоловская //Научный журнал КубГАУ. – 2015. – № 111(07). – Режим доступа:<http://ej.kubagro.ru/2015/07/pdf/85.pdf>.

² Чернышев В.Ю. Методические подходы к оценке эффективности управления предприятием // ЭКОНОМИНФО. 2010. № 13. с. 44-48

³ Виленский, П. Л. Оценка эффективности инвестиционных проектов: теория и практика / П. Л. Виленский, С. А. Смоляк, В. Н. Лившиц. – М.: Дело, 2008. – 1104-с.; Басовский, Л. Е. Экономическая оценка инвестиций / Л. Е. Басовский, Е. Н. Басовская. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 241-с.; Критерии и показатели технико-экономической эффективности инвестиционных проектов [Электронный ресурс]. – Режим доступа:http://edu.dvgups.ru/metdoc/ekmen/etr/ek_tr/metod/gusarov/frame/1_1.htm; Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных проектов / Министерство экономики РФ,

Жумладан, агрокластер фаолиятини ташкил этиш инвестицион дастур сифатида намоён бўлган. Шу сабабли айрим иқтисодчи олимлар агрокластерлар бошқаруви самарадорлигини баҳолашда инвестицион лойиҳа нуқтаи назаридан ёндашганлигини кўришимиз мумкин. Мазкур ёндашувда инвестицион лойиҳа сифатида ташкил этилган агрокластер фаолиятини бошқариш ишлаб чиқариш, лойиҳага капитал қўйилмаси, инвестицион лойиҳа, ижтимоий ва экологик омиллар сифатида самарадорлиги баҳоланган (1-расмга қаранг).

Ишлаб чиқариш омили бўйича агрокластер бошқаруви самарадорлигини баҳолашда даромад, фойда, меҳнат унумдорлиги ва қўшилган қиймат индексларидан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш жараёнлари бошқаруви самарадорлигининг интеграл индекси юқоридаги тўрт кўрсаткичнинг ўрта арифметикини ҳисоблаш орқали баҳоланади.

Кейинги омил сифатида капитал қўйилмаси баҳоланади. Бунда агрокластер фаолиятини ташкил этишга қўшимча жалб қилинган молиявий ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги баҳоланади. Яъни, қўшимча жалб этилган молиявий ресурслар ҳисобига ташкил этилган агрокластер фаолияти ҳисобига қишлоқ хўжалигини ривожлантириш салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлиги баҳоланади. Бунда агрокластер ташкил этилишидан аввалги ва кейинги ҳолатдаги эришилган натижалар қиёсий таққосланади. Мазкур омил асосида агрокластер бошқаруви самарадорлигини баҳолашда қуйидагиларга эътибор қаратилади:

- агрокластер таркибига кирувчи қишлоқ хўжалиги субъектларининг рентабеллиги даражасининг агрокластер таркибига қўшилишидан аввалги ва кейинги ҳолати қиёсий таққосланади;

- капитал қўйилмалари қопланишининг норматив муддати. Бунда агрокластер ташкил этилган кейинги даврда ялпи ишлаб чиқариш ҳажмидаги ўзгаришлар ҳисобига жалб этилган инвестицион маблағларнинг қопланиш муддати баҳоланиб, капитал қўйилмасини қоплаш муддати бўйича режа тузилади. Агрокластерни бошқариш жараёнида эришилган амалий натижаларнинг режага қанчалик мос келиши бошқарув самарадорлигини намоён этади.

Инвестицион лойиҳа нуқтаи назаридан агрокластер бошқаруви самарадорлигини баҳолаш. Бунда аксарият бозор иқтисодиёти шаклланаётган ва ривожланаётган мамлакатларда агрокластер фаолияти инвестицион лойиҳа сифатида ташкил этилаётганлигини инобатга олинган. Бунда жалб этилган инвестициялар ҳисобига эришилган ялпи ишлаб чиқариш ҳажмидаги ўзгаришлар инобатга олинади.

Агрокластер бошқаруви самарадорлигини ижтимоий омилларга устуворлик қаратилган ҳолда баҳолашда қуйидаги кўрсаткичларга эътибор қаратилади:

- агрокластер ташкил этилгандан кейинги даврда унинг таркибига кирувчи корхоналардаги ҳар бир ёлланма ишчига тўғри келадиган ўртача иш ҳақи миқдоридagi ўзгаришлар;

- агрокластер таркибига қўшилгандан кейинги даврда қишлоқ хўжалиги субъектлари учун ажратилаётган солиқ имтиёзлари. Яъни, агрокластер таркибига қўшилиш ҳисобига қишлоқ хўжалиги субъектларига нисбатан қўлланилаётган солиқ имтиёзлари улар иқтисодий фаолияти самарадорлигини таъминлашга хизмат қилиши зарур.

- инвестицияларни ўзлаштириш самарадорлиги. Бунда инфляция шароитида инвестицион лағни инобатга олган ҳолда инвестицияларни ўзлаштириш муддатида агрокластер даромадининг ўсиш суръати баҳоланади. Яъни, агрокластерни ташкил этиш учун ажратилган инвестицион лойиҳа бюджетининг белгиланган муддатда ўзлаштирилиши барча харажатларни қоплаш учун етарли бўлиши назарда тутилади.

Министерство финансов РФ, Госкомпром РФ ; рук. авт. кол. : Коссов В. В., Лившиц В. Н., Шахназаров А.Г. – М.: НПО; Экономика, 2000. – 421-с.; Руководство по оценке эффективности инвестиций. – М.: Интерэкспресс; ЮНИДО (UNIDO), 1998. – 197-с.; Шарп, У. Инвестиции / У. Шарп, Г. Александр, Дж. Бели. – М.: Инфра-М, 2001. – 1028-с. маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган

Қишлоқ хўжалиги фаолияти мамлакат ёки ҳудуддаги атроф-муҳит ва экологик вазиятлар билан узвий боғлиқлигини инобатга олган ҳолда, инвестицион лойиҳа сифатида ташкил этилган агрокластер бошқаруви самарадорлигини экологик омиллар нуқтаи назаридан баҳолаш талаб этилади. Бунда киритилган инвестициялар ҳисобига атроф муҳитга етказилаётган зарар ҳажмининг қисқариши баҳоланади.

Агрокластер фаолияти турли қишлоқ хўжалиги субъектлари ва бошқа тармоқ вакиллари ўртасидаги чуқур интеграцион муносабатларга асосланганлигини, жумладан, тараққий этган ва жадал ривожланиш тенденциясига эга бўлган мамлакатлар иқтисодиётида инновацион ривожланишга устуворлик қаратилаётганлиги иқтисодиётнинг реал сектори билан илм-фан соҳаси ва таълим хизматлари ўртасидаги интеграцион муносабатларни тобора чуқурлаштириб бораётганлигини инобатга олган ҳолда, М. Делгадо¹, И. Лаур², С.А. Туменова³, Е.А. Городецкий⁴, А.В. Ильин⁵, Т.Х. Созаева⁶, С.Н. Семенов⁷ каби иқтисодчи олимлар агрокластер бошқаруви самарадорлигини аниқлашда синергетик самарани баҳолашга эътибор қаратганлар. Таҳлилларга кўра, синергетик ёндашув асосида агрокластер бошқаруви самарадорлигини баҳолашда қуйидаги кўрсаткичларга асосланган:

- агрокластер таркибига кирувчи қишлоқ хўжалиги субъектлари даромадлари ҳажмининг ортиши;
- агрокластер таркибига кирувчи қишлоқ хўжалиги субъектларининг харажатлари ҳажмининг пасайиши;
- агрокластер таркибига қўшилганлиги ҳисобига қишлоқ хўжалиги субъектлари учун қўлланиладиган солиқ имтиёзларининг ортиши;
- қўшимча инвестицияларни жалб қилиш имкониятининг ортиши.

Таҳлилларга кўра, агрокластер бошқаруви самарадорлигини синергетик ёндашув асосида баҳолашда қўлланиладиган кўрсаткичлар агрокластер таркибига кирувчи корхоналар ўртасидаги ресурс тақсимотини оптималлаштириш, жумладан, маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида техник-технологиялардан самарали фойдаланиш ҳисобига меҳнат унумдорлигининг ортиши ҳисобига хўжалик юритиш фаолиятидаги тенденцияларни аниқлашга қаратилган. 2-расмда агрокластер бошқаруви самарадорлигини баҳолашнинг синергетик ёндашуви таркибий тузилиши келтириб ўтилган.

¹Delgado M., Michael E. Porter and Stern S. Clusters and Entrepreneurship. Journal of Economic Geography, 2010. Vol. 10, Issue 4. pp. 495-518

²Laur I., Klofsten M. and Beinkowska D. Catching Regional Development Dreams: A Study of Cluster Initiatives as intermediaries // European Planning Studies: Taylor & Francis (Routledge) – 2012. - № 20 (11). – 22 p. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:545594/FULLTEXT01.pdf>

³Туменова С.А., Расумов В.Ш. Модели развития интеллектуального капитала в региональном инновационном кластере // Экономика и предпринимательство – 2022. – № 5. – с. 391-394

⁴Городецкий А.Е., Караваева И.В., Лев М.Ю. Экономическая безопасность России в новой реальности. // Коллективная монография. – М.: ИЭ РАН, 2021. – 325 с.

⁵Ильин А.В. Формирование механизма интеграции предпринимательских структур в аграрном секторе экономики // Социально-экономических явления и процессы. – 2012. – № 2. – с. 57-62

⁶Созаева Т.Х., Туменова С.А. Проблемы развития интеграционных процессов в южном макрорегионе // проблемы и перспективы социально-экономического и научно-технологического развития южных регионов: Материалы Всероссийской научной конференции. Ростов-на-Дону: Южный научный центр РАН. 2009. – с. 303-305

⁷Семенов С.Н., Рубцова В.Н., Ржевская М.Я. Вопросы кластерной теории агропромышленной интеграции в управлении устойчивым развитием АПК и сельских территорий // Научное обозрение: теория и практика. – 2021. – № 1. – с. 219-247.

2-расм. Агрокластер бошқаруви самарадорлигини баҳолашнинг синергетик ёндашуви таркибий тузилиши¹

Синергетик ёндашув асосида агрокластер бошқаруви самарадорлигини қуйида келтириб ўтилган (1) формула орқали баҳоланади:

$$SS_{ABS} = Iqt_s + Ijt_s + Eko_s - SJ_k \quad (1)$$

Бу ерда:

SS_{ABS} – агрокластер бошқарувининг синергетик самарадорлиги кўрсаткичи;

Iqt_s – агрокластер бошқарувининг иқтисодий самарадорлиги;

Ijt_s – агрокластер бошқарувидаги ижтимоий самарадорлик;

Eko_s – агрокластер бошқарувидаги экологик самарадорлик;

SJ_k – агрокластер бошқарувидаги салбий кўрсаткичлар.

Замонавий менежмент назарияларида бошқарув самарадорлигини баҳолашда хўжалик фаолияти юриштининг якуний натижаларини таҳлил қилишга устуворлик қаратилинади.² Жумладан, бугунги кунга қадар иқтисодий адабиётда барча турдаги корхона ва ташкилотлар бошқаруви самарадорлигини баҳолаш имконини берувчи ягона ёндашув тўлиқ шаклланиб улгурмаган.³ Бунинг сабаби ҳар бир мамлакат ижтимоий-

¹ Delgado M., Michael E. Porter and Stern S. Clusters and Entrepreneurship. Journal of Economic Geography, 2010. Vol. 10, Issue 4. pp. 495-518; Laur L., Klofsten M. and Beinkowska D. Catching Regional Development Dreams: A Study of Cluster Initiatives as Intermediaries // European Planning Studies: Taylor & Francis (Routledge) – 2012. - № 20 (11). – 22 p. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:545594/FULLTEXT01.pdf>; Туменова С.А., Расумов В.Ш. Модели развития интеллектуального капитала в региональном инновационном кластере // Экономика и предпринимательство – 2022. – № 5. – с. 391-394; Городецкий А.Е., Караваева И.В., Лев М.Ю. Экономическая безопасность России в новой реальности. // Коллективная монография. – М.: ИЭ РАН, 2021. – 325 с.; Ильин А.В. Формирование механизма интеграции предпринимательских структур в аграрном секторе экономики // Социально-экономические явления и процессы. – 2012. – № 2. – с. 57-62; Созаева Т.Х., Туменова С.А. Проблемы развития интеграционных процессов в южном макрорегионе // проблемы и перспективы социально-экономического и научно-технологического развития южных регионов: Материалы Всероссийской научной конференции. Ростов-на-Дону: Южный научный центр РАН. 2009. – с. 303-305; Семенов С.Н., Рубцова В.Н., Ржевская М.Я. Вопросы кластерной теории агропромышленной интеграции в управлении устойчивым развитием АПК и сельских территорий // Научное обозрение: теория и практика. – 2021. – № 1. – с. 219-247. маълумотлари асосида тузилган.

² Степанов А.С. Методика и критерии оценки эффективности управления хозяйственной деятельностью производственной организации // Вестник ПАГС. 2015. № 3(48). – с. 141-147

³ Яркина Н.Н. Теоретические аспекты оценки эффективности управления предприятием // Проблемы экономики. 2014. № 3. – с. 279-285

иктисодий жихатдан ривожланиш бўйича ўзига хос хусусиятларга эга эканлиги билан изоҳланади.

3-расм. Агрокластер бошқаруви самарадорлигини комплекс баҳолаш услугиёти¹

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, мамлакатимизда агрокластер бошқаруви самарадорлигини баҳолашнинг миллий услугиётини ишлаб чиқиш зарур, деган хулосага келинди. Бунда мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги ва ушбу соҳани ривожлантириш бўйича давлат томонидан амалга оширилаётган ислохотларнинг устувор йўналишларига асосланиш талаб этилади. Ушбу вазиятни инобатга олган ҳолда, агрокластер бошқаруви самарадорлигини комплекс баҳолаш услугиётини шакллантирдик (3-расмга қаранг). Бунда ташкилий-ишлаб чиқариш, ижтимоий-иқтисодий, молиявий-инвестицион ва табиий-экологик самарадорликни кўрсаткичларидан фойдаланилди.

Таклиф этилаётган услугиёт асосида агрокластер бошқаруви самарадорлигини баҳолашда ташкилий-ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичи хўжалик юритиш субъекти бошқарув амалиёти билан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўртасидаги ўзаро боғлиқликка асосланилган. Бунда ишлаб чиқариш жараёнларини бошқаришда моддий ресурслардан, жумладан, асосий фондлардан фойдаланиш ҳолати таҳлил этилади ва куйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- асосий фондлар рентабеллиги даражасининг ўсиш коэффициенти;
- харажатлар рентабеллигининг ўсиш коэффициенти;
- ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш коэффициенти;
- ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиш ҳажми рентабеллигининг ўсиши коэффициенти;
- агрокластер фаолиятининг рентабеллик коэффициенти.

1-жадвал

Агрокластер бошқаруви самарадорлигини ташкилий-ишлаб чиқариш ёндашуви асосида баҳолаш²

Кўрсаткич	Ҳисоблаш формуласи	Формула таркибий тузилиши тавсифи
Асосий фондлар рентабеллиги даражасининг ўсиш коэффициенти	$K_{AFR} = \frac{MSD_i}{AFQ_{i(o'rt)}} : \frac{MSD_{i-n}}{AFQ_{i-n(ort)}}$	MSD_i – ҳисобот даврида маҳсулот сотишдан олинган даромад ҳажми; MSD_{i-n} – Базис даврда маҳсулот сотишдан олинган даромад ҳажми;

¹Муаллиф томонидан тузилган

²Муаллиф томонидан тузилган

		$AFQ_{i(o'rt)}$ – ҳисобот даврида асосий фондларнинг ўртача қиймати; $AFQ_{i-n(ort)}$ – ҳисобот даврида асосий фондларнинг ўртача қиймати
Харажатлар рентабеллигининг ўсиш коэффициенти	$K_{XR} = \frac{MSD_i}{IChX_i} : \frac{MSD_{i-n}}{IChX_{i-n}}$	$IChX_i$ – ҳисобот давридаги маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ҳажми; $IChX_{i-n}$ – базис даврдаги маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ҳажми
Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш коэффициенти	$K_{IChM} = \frac{IChM_i}{IChM_{i-n}}$	$IChM_i$ – ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажми; $IChM_{i-n}$ – базис даврдаги ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажми
ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиш ҳажми рентабеллигининг ўсиши коэффициенти	$K_{TR} = \frac{MSD_i}{MSF_i} : \frac{MSD_{i-n}}{MSF_{i-n}}$	MSF_i – ҳисобот даврида маҳсулот сотишдан олиган соф фойда ҳажми; MSF_{i-n} – базис даврда маҳсулот сотишдан олиган соф фойда ҳажми
Агрокластер фаолиятининг рентабеллик коэффициенти	$K_{AFR} = \frac{MSF_i}{(X + S)_i} : \frac{MSF_{i-n}}{(X + S)_{i-n}}$	$(X + S)_i$ – ҳисобот даврида маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари (субсидия ва имтиёзларни инобатга олган ҳолда); $(X + S)_{i-n}$ – базис даврда маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари (субсидия ва имтиёзларни инобатга олган ҳолда);

Юқорида келтириб ўтилган агрокластер бошқаруви самарадорлигини ташкилик-ишлаб чиқариш ёндашуви асосида баҳолаш бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш формулалари, жумладан, уларнинг тавсифланаши 1-жадвалда келтириб ўтилган бўлиб, умумий натижалар ушбу беш кўрсаткичлар ўртача арифметиғини ҳисоблашга асосланилади ва қуйидаги (2) формула асосида аниқланади.

$$S_{TICH} = \frac{K_{AFR} + K_{XR} + K_{IChM} + K_{TR} + K_{AFR}}{5} \quad (2)$$

Агрокластер бошқаруви самарадорлигини комплекс баҳолаш услубиётининг кейинги таркибий кўрсаткичи сифатида ижтимоий-иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари танлаб олинди. Бунда агрокластер таркибига кирувчи қишлоқ хўжалиғи субъектларида меҳнат унумдорлигининг ортиши ўрганилади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, замонавий агрокластер фаолитида меҳнат унумдорлигини оширишда кадрлар салоҳияти ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шу билан биргаликда, замонавий менежмент назарияларида меҳнат унумдорлиғи кўрсаткичи ишлаб чиқариш жамоасидаги ижтимоий-психологик муҳит, ижтимоий фаоллик, ҳодимларни рағбатлантириш каби кўрсаткичлар билан боғлиқлиғи аниқланган.

**Агрокластер фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий бошқаруви
самарадорлигини баҳолаш¹**

Кўрсаткич	Ҳисоблаш формуласи	Формула таркибий тузилиши тавсифи
Меҳнат унумдорлигининг ўсиш коэффициенти	$K_{MU} = \frac{IChM_i}{IS_i} : \frac{IChM_{i-n}}{IS_{i-n}}$	$IChM_i$ – ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажми; $IChM_{i-n}$ – базис даврдаги ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажми; IS_i – ҳисобот давридаги ўртача ишчилар сони IS_{i-n} – базис даврдаги ўртача ишчилар сони
Ҳар бир ишчи жон бошига тўғри келадиган даромад ҳажмининг ўсиш коэффициенти	$K_D = \frac{MSD_i}{IS_i} : \frac{MSD_{i-n}}{IS_{i-n}}$	MSD_i – ҳисобот даврида маҳсулот сотишдан олинган даромад ҳажми; MSD_{i-n} – Базис даврда маҳсулот сотишдан олинган даромад ҳажми
Ишчиларнинг ўртача ойлик иш ҳақи даражасининг ўсиш коэффициенти	$K_{IH} = \frac{IH_i}{IH_{i-n}}$	IH_i – ҳисобот давридаги ўртача иш ҳақи ҳажми; IH_{i-n} – базис даврдаги ўртача иш ҳақи ҳажми
Персонални бошқариш бўғини фаолияти самарадорлиги	$K_{PBR} = \frac{IChM_i}{BH_i} : \frac{IChM_{i-n}}{BH_{i-n}}$	BH_i – ҳисобот давридаги ўртача бошқарув ходимлари сони BH_{i-n} – базис даврдаги ўртача ишчилар сони
Меҳнат рентабеллигининг ўсиш коэффициенти	$K_{MR} = \frac{IChX_i}{BH_i} : \frac{IChX_{i-n}}{BH_{i-n}}$	$IChX_i$ – ҳисобот давридаги маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ҳажми; $IChX_{i-n}$ – базис даврдаги маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ҳажми

Шу сабабли ушбу кўрсаткични баҳолаш натижалари аниқ бўлишини таъминлаш мақсадида ходимлар ўртасида сўровномалар ўтказиш ҳам талаб этилади. Умумий ҳолда агрокластер бошқарувининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари қуйидагилардан ташкил топади:

- меҳнат унумдорлигининг ўсиш коэффициенти;
- ҳар бир ишчи жон бошига тўғри келадиган даромад ҳажмининг ўсиш коэффициенти;
- ишчиларнинг ўртача ойлик иш ҳақи даражасининг ўсиш коэффициенти;
- персонални бошқариш бўғини фаолияти самарадорлиги;
- меҳнат рентабеллигининг ўсиш коэффициенти.

Юқорида келтирилган агрокластер фаолиятини ижтимоий-иқтисодий бошқаруви самарадорлигининг таркибий кўрсаткичларини ҳисоблаш тенгламалари 2-жадвалда

¹Муаллиф томонидан тузилган

келтириб ўтилган бўлиб, олинган натижалар асосида куйидаги (3) формула асосида ижтимоий-иқтисодий самарадорлик кўрсаткичи баҳоланади:

$$S_{IIBS} = \frac{K_{MU} + K_D + K_{IH} + K_{PBR} + K_{MR}}{5} \quad (3)$$

Кейинги таркибий кўрсаткич сифатида молиявий-инвестицион бошқарув самарадорлиги танлаб олинган. Агрокластер фаолиятининг молиявий-инвестицион бошқаруви самарадорлиги капитал қўйилмалари, давлат томонидан ажратилган субсидия, дотация, ички ва ташқи инвестициялардан оқилона фойдаланишни таҳлил қилишда қўлланилади. Жумладан, агрокластернинг моддий-техник базасини мустахкалаш мақсадида замонавий, энергия сарфини тежовчи, инновацион ишлаб чиқариш техникаларини тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ёки инновацион харажатлар ҳисобига сотиб олиш харажатлари ҳам шулар жумласига киради. Агрокластер фаолиятининг молиявий-инвестицион бошқаруви самарадорлигининг таркибий кўрсаткичлари қаторига куйидагилар киради:

- инновацион харажатлар рентабеллигининг ўсиш коэффициенти;
- бир бирлик инвестиция ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш коэффициенти;
- бир бирлик инвестиция ҳисобига даромад ҳажмининг ўсиш коэффициенти;
- инвестицияларнинг (жумладан, давлат инвестициялари) ўсиш коэффициенти;
- илмий тадқиқот ва кадрлар салоҳиятини ошириш харажатларининг ўсиш коэффициенти.

Агрокластер молиявий-инвестицион бошқаруви самарадорлигини таркибий кўрсаткичлари 3-жадвалда келтирилган формулалар асосида ҳисобланиб, куйидаги (4) тенглама асосида умумлаштирилган ҳолда баҳоланади:

$$S_{MIBS} = \frac{K_{IXR} + K_{IChM} + K_{IHDS} + K_I + K_{IKX}}{5} \quad (1.4)$$

3-жадвал

Агрокластер молиявий-инвестицион бошқаруви самарадорлигини баҳолаш¹

Кўрсаткич	Ҳисоблаш формуласи	Формула таркибий тузилиши тавсифи
Инновацион харажатлар рентабеллигининг ўсиш коэффициенти	$K_{IXR} = \frac{IX_i}{IX_{i-n}}$	IX_i – ҳисобот давридаги инновацион харажатлар ҳажми; IX_{i-n} – базис даврдаги инновацион харажатлар ҳажми
Бир бирлик инвестиция ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш коэффициенти	$K_{IChM} = \frac{IChM_i}{I_i} : \frac{IChM_{i-n}}{I_{i-n}}$	$IChM_i$ – ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажми; $IChM_{i-n}$ – базис даврдаги ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажми; I_i – ҳисобот даврида жалб этилган ялпи инвестициялар ҳажми I_{i-n} – базис даврда жалб этилган ялпи инвестициялар ҳажми
Бир бирлик инвестиция ҳисобига даромад	$K_{IHDS} = \frac{MSD_i}{I_i} : \frac{MSD_{i-n}}{I_{i-n}}$	MSD_i – ҳисобот даврида маҳсулот сотишдан олинган даромад ҳажми;

¹Муаллиф томонидан тузилган

ҳажмининг ўсиш коэффициенти		MSD_{i-n} – Базис даврда маҳсулот сотишдан олинган даромад ҳажми
Инвестицияларнинг (жумладан, давлат инвестициялари) ўсиш коэффициенти;	$K_I = \frac{I_i}{I_{i-n}}$	I_i – ҳисобот даврида жалб этилган ялпи инвестициялар ҳажми I_{i-n} – базис даврда жалб этилган ялпи инвестициялар ҳажми
Илмий тадқиқот ва кадрлар салоҳиятини ошириш харажатларининг ўсиш коэффициенти	$K_{IKX} = \frac{IKX_i}{IKX_{i-n}}$	IKX_i – ҳисобот даврида ишчилар малакасини ошириш ва илмий тадқиқот ишларига йўналтирилган жами харажатлар; IKX_{i-n} – базис даврда ишчилар малакасини ошириш ва илмий тадқиқот ишларига йўналтирилган жами харажатлар

Табиий-экологик самарадорлик ёндашуви асосида агрокластер бошқаруви самарадорлигини баҳоланиши аграр соҳада ҳар қандай хўжалик фаолияти юритиш табиий-экологик шарт-шароитлар билан бевосита боғланганлиги билан изоҳланади. Агрокластер бошқарувининг табиий-экологик бошқаруви самарадорлиги таркибига табиий ресурслардан фойдаланиш ва экологик самарадорлик коэффициенти киритилиб, улар 4-жадвалда келтирилган тартибда ҳисобланади.

Агрокластер бошқарувининг табиий-экологик бошқаруви самарадорлиги кўрсаткичи бўйича умумлашган хулосалар қуйидаги (5) формула асосида шакллантирилади:

$$S_{TES} = \frac{K_{TRF} + K_{EKS}}{2} \quad (5)$$

Таклиф этилаётган агрокластер бошқаруви самарадорлигини баҳолашнинг ташкилий-ишлаб чиқариш, ижтимоий-иқтисодий, молиявий-инвестицион ва табиий-экологик самарадорлик кўрсаткичларидан ташкил топган баҳолаш натижалари қуйидаги (6) формула асосида умумлаштирилади:

$$S_{ABS} = \frac{S_{TICH} + S_{IIBS} + S_{MIBS} + S_{TES}}{4} \quad (6)$$

4-жадвал

Агрокластер бошқарувининг табиий-экологик самарадорлигини баҳолаш¹

Кўрсаткич	Ҳисоблаш формуласи	Формула таркибий тузилиши тавсифи
Табиий ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги коэффициенти	$K_{TRF} = \frac{TRF_i}{TRF_{i-n}}$	TRF_i – ҳисобот даврида фойдаланилган табиий ресурслар ҳажми; TRF_{i-n} – базис даврда фойдаланилган табиий ресурслар ҳажми
Экологик самарадорлик коэффициенти	$K_{EKS} = \frac{EZ_i}{I_i} : \frac{EZ_{i-n}}{I_{i-n}}$	EZ_i – ҳисобот давридаги экологик зарар ҳажми; EZ_{i-n} – базис даврдаги экологик зарар ҳажми;

¹ Муаллиф томонидан тузилган

		I_i – ҳисобот даврида жалб этилган ялпи инвестициялар ҳажми I_{i-n} – базис даврда жалб этилган ялпи инвестициялар ҳажми
--	--	---

Юқорида келтириб ўтилган (6) формула асосида олинган натижалар 1,0 дан катта ёки кичиклик даражасига кўра, қуйидаги тартибда гуруҳларга ажратилади:

- агарда $S_{ABS} < 1$ бўлса, агрокластер бошқаруви самарадорлиги қониқарсиз даражада;
- агарда $S_{ABS} = 1$ бўлса, агрокластер бошқаруви самарадорлиги қониқарли даражада;
- агарда $S_{ABS} > 1$ бўлса, агрокластер бошқаруви самарали деб баҳоланади.

Хулоса

Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда агрокластерли бошқарувнинг ривожланишига оид илмий-назарий қарашларни таҳлил қилиш асосида унинг намоён бўлишига хос бўлган қуйидаги хусусиятлар мавжудлиги аниқланди:

- агрокластер таркибига кирган корхона ва ташкилотларнинг географик жиҳатдан бир ҳудудда жойлашиши;
- маълум бир турдаги маҳсулотни яратиш бўйича тармоқлараро интеграцион муносабатларнинг кучайиши;
- маҳаллийлаштириш дастурлари самарадорлигини ошириш;
- агрокластер томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг рақобатбардошлик кўрсаткичларининг яхшиланиши;
- бошқарув қарорларини қабул қилишда агрокластер таркибига кирувчи корхона ва ташкилотлар манфаатларининг бирдек кўзланиши;
- агрокластер ташкил этилган соҳанинг инновацион фаоллиги даражасининг кескин ортиши;
- агрокластерларнинг капитализациялашув даражасининг юқорилиги;
- молиявий имкониятларнинг кенглиги;
- халқаро бозорларга чиқиш, жумладан, янги бозорларга кириб бориш имкониятининг ортиши ва ҳ.к.

Иқтисодий адабиётда агрокластерлар фаолиятини ташкил этиш ва уни бошқаришга қаратилган илмий-назарий қарашларни таҳлил қилиш асосида унга муаллифлик тарифи ишлаб чиқилди. Фикримизча, агрокластерлар – замонавий иқтисодий муносабатлар шароитида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, уларни қайта ишлаш, қишлоқ хўжалиги ҳам ашё базаси ҳисобланган саноат тармоқлари, илмий тадқиқот институтлари, молиявий ташкилотлар, давлат бошқарув органлари, жамоатчилик ташкилотлари, қишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқларига хизмат кўрсатувчи корхоналар, маҳаллий ва хорижий инвесторлар ўртасидаги интеграцион муносабатларга асосланган маълум бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича турли корхона ва ташкилотлар мажмуасидан ташкил топган ҳудудий бирлашган хўжалик юритиш шакли ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигини агрокластерли бошқарув эса унга аъзо бўлган таркибий корхоналарнинг умумий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда хўжалик фаолияти юритиш бўйича қарорларни қабул қилинишида ўз аксини топади. Шу билан биргаликда, агрокластерли бошқарув қишлоқ хўжалигида инновацион фаоллик даражасини ошириш имкониятларини кенгайтиради.

Таклиф этилаётган агрокластер бошқаруви самарадорлигини ташкилий-ишлаб чиқариш, ижтимоий-иқтисодий, молиявий-инвестицион ва табиий-экологик самарадорлик кўрсаткичларидан ташкил топган баҳолаш услубиёти қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

- бошқарув самарадорлигини баҳолаш учун зарур бўладиган маълумотларни топиш осонлиги;
- ҳисоблаш амалиётининг содда ва тушунарли тартибда тузилганлиги;
- агрокластер фаолияти билан боғлиқ бўлган барча соҳаларни тўлиқ камраб олинганлиги;
- нафақат мамлакатимиз, балки бошқа мамлакатлар амалиётида ҳам қўллаш имкониятининг мавжудлиги.

Умуман олганда, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда агрокластерли ёндашувга асосланган бошқарув амалиётига ўтиш миллий ва глобал даражада иқтисодий муносабатларнинг тобора мураккаблашиб бориши шароитида қишлоқ хўжалигини ривожлантириш салоҳиятидан самарали фойланиш учун замин яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. А.В.Земцов. Оценка эффективности инвестиционного проекта / А.В.Земцов // Банковское кредитование. – 2008. – № 6. – С. 84-98.
2. В.В.Моисеев. Оценка инвестиционных процессов в отраслях АПК [Электронный ресурс] / В. В. Моисеев, А.В.Моисеев, М.А.Осмоловская // Научный журнал КубГАУ. – 2015. – № 111(07). – Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru/2015/07/pdf/85.pdf>.
3. Чернышев В.Ю. Методические подходы к оценке эффективности управления предприятием // ЭКОНОМИНФО. 2010. № 13. с. 44-48
4. Виленский, П. Л. Оценка эффективности инвестиционных проектов: теория и практика / П. Л. Виленский, С. А. Смоляк, В. Н. Лившиц. – М.: Дело, 2008. – 1104-с.
5. Басовский, Л. Е. Экономическая оценка инвестиций / Л. Е. Басовский, Е. Н. Басовская. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 241-с.; Критерии и показатели технико-экономической эффективности инвестиционных проектов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://edu.dvgups.ru/metdoc/ekmen/etr/ek_tr/metod/gusarov/frame/1_1.htm
6. Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных проектов / Министерство экономики РФ, Министерство финансов РФ, Госкомпром РФ ; рук. авт. кол. : Коссов В. В., Лившиц В. Н., Шахназаров А.Г. – М.: НПО; Экономика, 2000. – 421-с.
7. Руководство по оценке эффективности инвестиций. – М.: Интерэкспресс; ЮНИДО (UNIDO), 1998. – 197-с.; Шарп, У. Инвестиции / У. Шарп, Г. Александр, Дж. Бели. – М.:Инфра-М, 2001. – 1028-с.
8. Delgado M., Michael E. Porter and Stern S. Clusters and Entrepreneurship. Journal of Economic Geography, 2010. Vol. 10, Issue 4. pp. 495-518
9. Laur I., Klofsten M. and Beinkowska D. Catching Regional Development Dreams: A Study of Cluster Initiatives as intermediaries // European Planning Studies: Taylor & Francis (Routledge) – 2012. – № 20 (11). – 22 p. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:545594/FULLTEXT01.pdf>
10. Туменова С.А., Расумов В.Ш. Модели развития интеллектуального капитала в региональном инновационном кластере // Экономика и предпринимательство – 2022. – № 5. – с. 391-394
11. Abdulloev A.J. Priority Directions of Development of Cooperative Relations in Agriculture Journal of Ethics and Diversity in International Communication JEDIC e-ISSN: 2792-4017 Volume: 2 Issue: 3 Б.25-28, 2022
12. Абдуллоев А.Ж., Қобилов Ж. Қишлоқ хўжалигини кластерлаштиришнинг хорижий тажрибаси. Агроиқтисодиёт илмий-амалий журнал.- Тошкент, 2023. № 1- Б.13-14.